

МЕТОДОЛОГІЯ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ. КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД В ТЮРКОЛОГІЇ

Тімкова Т. М.

Когнітивна лінгвістика, поряд із функціональною, прийшла на зміну структуралізму, що займав у середині минулого століття найпотужнішу позицію у світовому мовознавстві й розглядав мову як суворо організовану формальну систему, в якій кожне мовне явище отримує свою цінність залежно від місця, яке воно займає в цій системі, і де було проведено чіткі межі між мовною синхронією й діахронією [6], мовою і мовленням, звуком і фонемою, морфом і морфемою, словом і лексемою, значенням і смислом, висловленням і реченням тощо, внаслідок чого лінгвістика стала подібною до математики й кібернетики. Когнітивна ж лінгвістика розглядає мову не як “систему в самій собі й для самої себе”, а у зв’язку з людиною (так званий *антропоцентричний підхід* [9]), без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим. Таким чином, лінгвістика ніби повернулася назад, до тих парадигм, де мова розглядалася як явище суспільне, явище, тісно пов’язане з історією народу, його культурою й, навіть, до концепцій В. фон Гумбольдта. Іншими словами, на сучасному етапі відбувається гуманізація мовознавства.

Когнітивна лінгвістика виникла в 70-х роках ХХ століття (у 1975 р. у назві статті американських мовознавців Дж. Лакоффа та Х. Томпсона з’явився термін “когнітивна граматика”), хоча деякі науковці думають, що часом виникнення когнітивної лінгвістики слід вважати організований у 1989 р. Р. Дірвенем у Дуйсбурзькому університеті (Німеччина) симпозіум, на якому було засновано журнал “Когнітивна лінгвістика”.

Когнітивна лінгвістика (від англ. *cognition* – “знання, пізнання”) – це мовознавчий напрям, в якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища [14, 169]. Вона входить як складова частина до когнітології – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу. Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов’язані з процесами пізнання, з набуттям,

виробленням, зберіганням, використанням, передачею людиною знань, з репрезентацією знань й обробкою інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробленням знань, з прийняттям рішень, з розумінням людської мови, з логічними висновками, з аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності [16, 175].

Поняття *методології*, прийняте нами, узгоджується з думкою тих вчених і філософів, що вбачають у методології підстави теоретичної евристики, тобто вчення про принципові основи пізнавальної діяльності й основних критеріїв вибору і визначення об'єкта, критеріїв його дослідження, включаючи і вибір тих або інших прийомів і методів (М. Ярошевський, Н. Наливайко, Е. Юдін), а не тільки сукупність методичних прийомів.

Когнітологія є комплексною наукою. Значення мови для поставлених когнітологією завдань є надзвичайно великим, бо саме через мову можна об'єктивізувати розумову (ментальну, мовленнєву) діяльність, тобто вербалізувати. З іншого боку, вивчення мови – це опосередкований шлях дослідження пізнання, бо когнітивні й мовні структури перебувають у певних співвідношеннях. Саме тому когнітивна лінгвістика стала провідною науковою дисципліною в межах когнітології. Вона досліджує, як пов'язані мовні форми зі структурами людських знань, а також те, як ті й інші представлені в свідомості людини. Зокрема, предметом когнітивної лінгвістики є проблема ролі мови в здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, у проведенні процесів його концептуалізації й категоризації, проблема співвідношення концептуальних систем з мовними й науковою та звичайною (наївною) картин світу з мовною. Когнітивісти порушили широкий спектр питань, які, безумовно, заслуговують на увагу. Варте уваги й загальне спрямування когнітивістів на дослідження мови у зв'язку з людиною, яка думає і пізнає, на що звернула увагу О. С. Кубрякова [10, 3–12].

Відомо, що кожний новий напрямок у мовознавстві пов'язаний з новим методом дослідження мови. Що стосується методу когнітивної лінгвістики, то тут однозначної думки немає. Більше того, невизначеність методу дослідження стала причиною заперечення когнітивної лінгвістики як окремої парадигми в мовознавстві. Так, зокрема, В. Б. Касевич стверджує, що “хоча внесок когнітивістів у сферу, наприклад, семантики виразно позитивний, проте

вони зовсім не створюють ані новий предмет дослідження, ані навіть мовний метод” [4, 20]. О. С. Кубрякова, заперечуючи тільки що наведену тезу В. Б. Касевича, вважає, що когнітивна лінгвістика опрацювала свій метод, який полягає “насамперед у спробі поєднати дані різних наук, гармонізувати ці дані й знайти смисл їх кореляціях та співвідношенні” [10, 5–6].

Когнітивна лінгвістика є поліпарадигмальною наукою. Вона успадкувала набутки всіх попередніх мовознавчих парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, а також від філософії й психології класичні проблеми зв’язків між мовою та мисленням, але розглядає їх у дещо іншому плані, а саме в таких категоріях, як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості (пам’ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішення тощо). Головна ідея, що виокремлює когнітивну лінгвістику як новий напрям, – та, що мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності.

Узагальнюючи сказане, можна сказати, що для когнітивної лінгвістики характерні такі загальні принципові настанови, як експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови) та експланаторність (пояснення мовних явищ). Якщо лінгвістику ХХ століття можна представити як “як-лінгвістику” (як побудована мова), то когнітивну лінгвістику як “для чого/ чому-лінгвістику”, в основі якої лежатиме примат пояснення [5, 91].

Функціональна (у термінах празької школи), діяльнісна (у термінах школи Л. Виготського) чи прагматична (у термінах І. Канта чи В. Джемса) методологія лінгвістики поки ще слабо розроблена. Найбільш яскравими її виразниками були представники Казанської, Празької і Лондонської шкіл та Ф. де Соссюр. Близькими до функціоналізму є московські ономаціологи (В. Гак, О. Кубрякова, Н. Телія) та воронезька словотвірна школа І. Торопцева. Філософські підстави функціоналізму були закладені в роботах І. Канта, В. Джемса, Ф. К. С. Шіллера, Д. Дьюї, Л. Виготського, В. Франкла, частково К. Поппера, С. Тулміна, Т. Куна та ін. Серед вітчизняних мовознавців цю проблематику досліджували Н. Арутюнова, Т. Булигіна, О. Шмельов, К. Рахіліна, Т. Радзівська, Г. Яворська, С. Жаботинська та ін.

Функціоналізм одночасно протистоїть кожній з трьох вище названих методологічних течій і зближується з ними в деяких принципових методологічних моментах. Так, у питаннях локалізації об'єкта лінгвістичного дослідження, яким ми вважаємо індивідуальну мовну діяльність, функціональна методологія досить близька до індивідуалізму і настільки ж істотно розходиться з феноменалізмом і метафізикою. Зате в питаннях темпорально-атрибутивного плану функціональна методологія найближча саме до феноменалізму, оскільки припускає наявність у свого об'єкта такої іманентної властивості, як каузативність – детермінованість досвідом (дійсним і можливим). За цією ж позицією функціоналізм різко протистоїть як апріоризму індивідуалізму, так і апріоризму метафізики.

Головна відмінна риса когнітивної лінгвістики в її сучасному вигляді полягає в методологічній зміні *пізнавальних установок* (евристик). Виникнення когнітивної лінгвістики – це один з епізодів загального методологічного зрушення, що почалося в лінгвістиці з кінця 1950-х років і зводиться до зняття заборони на введення в розгляд “далеких від поверхні”, недоступних для безпосереднього спостереження теоретичних (модельних) конструктів. Складовими частинами цього фундаментального зрушення було виникнення генеративної граматики Н. Хомського з її поняттям “глибинної структури”, бурхливий розвиток лінгвістичної семантики, виникнення лінгвістичної прагматики, теорії тексту, а також сучасної теорії граматикикалізації з її інтересом до закономірностей поведінки мовних одиниць у реальному дискурсі.

Основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці є “концепт”, і саме цим когнітивна лінгвістика відрізняється від інших напрямів дослідження семантики (логічного, структурного тощо).

Дослідження концептів у мові стало предметом багатьох студій когнітивістів. Можна констатувати, що нині існує декілька різновидів аналізу концепту (словосполучення *концептуальний аналіз* набуває функції терміна, і концептуальний аналіз можна якоюсь мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики). Як правило, концепти досліджуються на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше атрибутивної, комплементарної, а інколи враховуються різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори) [7, 146]. Уже досліджено

чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів: “свобода”, “справедливість”, “істина”, “доля”, “душа”, “дух”, “серце”, “шлях”, “жінка”, “чоловік” тощо (дослідження Н. Арутюнової, Т. Булигіної, О. Шмельова, К. Рахіліної, Т. Радзівської, Г. Яворської, С. Жаботинської та ін.).

Серед різних методик концептуального аналізу вирізняється етноцентрична концепція А. Вежбицької, яка виходить із того, що значення зумовлене ментальністю певного етносу. Кожна мова специфічна, в ній відображений своєрідний національний характер. Способи концептуалізації світу закладені в мові. Завдання лінгвіста – реконструювати властивості національного характеру через мову. Оскільки різні мови концептуалізують світ неоднаково, то через зіставлення мов виявляються відмінні концептуальні структури світу.

Особливу увагу когнітивісти приділяють вивченню *метафори*, вважаючи, що вона займає в когнітивній моделі мови центральне місце. Так, Дж. Лакофф і М. Джонсон указують, що повсякденні метафори служать для структурування навколишньої дійсності й керують інтелектуальною діяльністю людини та її вчинками [7, 150]. Водночас, метафора є знаряддям формування нових ментальних категорій, утворення нових концептуальних систем, формування нового знання. У когнітивній семантиці метафора стала робочим інструментом, методом опису полісемії, її типів, способів, переходу від одного значення до іншого. Більше того, за допомогою метафори відтворюється історія значень, причини і послідовність їх появи, тобто досліджується діахронічна семантика.

Вільний асоціативний експеримент [12, 126] – широко відомий та давно використовується у психолінгвістиці, в семасіології, а останнім часом – у когнітивній лінгвістиці. Вільний асоціативний експеримент використовується з метою виявлення специфіки концепта. Отримані дані дозволяють перевірити деякі теоретичні положення, що розглядаються в когнітивній лінгвістиці. Відомо, що вчені пропонують різноманітні моделі структури концепта (проф. З. Д. Попова – у вигляді хмарки, проф. Н. Н. Болдирев – у вигляді снігової кулі, проф. І. А. Стернін – у вигляді плоду). Наприклад, за Стерніним, концепт – це декілька шарів, що покривають центральне ядро. Базовий шар закодований у чуттєвій формі.

На базовий шар “наростає” когнітивний шар, компоненти якого з’являються в процесі пізнання, культурного розвитку.

Наступні шари, більш “тонкі”, представлені регіонально-груповими та індивідуальними концептуальними ознаками.

Таким чином, асоціативний експеримент є досить ефективним методом дослідження структури різноманітних концептів у когнітивній лінгвістиці.

Метод прототипа в аналізі категорії об’єкта. Досліджуючи категорію об’єкта, у якості одної з цілей ми ставимо перед собою виявлення змісту та структури категорії. З цією метою нами використовується метод прототипу [12, 154], суть якого полягає в тому, щоб виявити прототипічні, ядерні елементи категорії.

Об’єкт – той елемент події, що виділяється в якості його неактивного учасника, на який дану подію спрямовано або який так чи інакше пов’язаний з даною подією. Термін “подія” використовується в широкому, узагальнюючому значенні для позначення онтологічних подій оточуючого світу, які є референтами конкретних мовних “ситуацій”, що класифікуються як дії, стани тощо [1].

Метод аналізу словникових дефініцій використовується для виявлення специфіки мовних засобів реалізації концептів.

Метод контекстуально-інтерпретаційного аналізу – у дослідженні засобів інтенсифікації міри прояву якості в найменуваннях негативних моральних якостей людини та метафоричної номінації в аналізованій тематичній групі лексики.

Для дослідження змістового аспекту значеннєвих одиниць мови найефективнішим є компонентний аналіз. Компонентний аналіз – система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, які називають семами, семантичними множниками і, зрідка, маркерами.

За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об’єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність.

Основи компонентного аналізу заклали В. Потье та А. Греймас. Поштовхом для його виникнення послужила розроблена М. С. Трубецьким методика опозитивного аналізу у фонології, за якою, шляхом протиставлення фонем, виділялись їх ознаки. Згодом цю методику застосував Р. О. Якобсон у граматиці при

описі відмінкових значень. Перенесена на вивчення лексичної семантики, ця методика отримала назву компонентного аналізу, що цілком обґрунтовано, оскільки на лексико-семантичному рівні компонентний аналіз суттєво відрізняється від подібного аналізу у фонології: тут кількість диференційних ознак значно більша і вони неоднорідні за ступенем узагальнення (що більш узагальнені ознаки, то менше їх число, що конкретніші семантичні ознаки, то більше їх число).

Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо. Структурна організація компонентів у значенні слова визначається на основі синтактичних властивостей слова (сполучуваності), які є синтагматичними експонентами сем, а вага сем у компонентній структурі значення – частотністю слів, які сполучаються з аналізованим словом і є експлікантами певних сем. Тому нині компонентний аналіз застосовується не в чистому вигляді, а в поєднанні з дистрибутивно-статистичним. У дослідженні семантичних ознак конкретних, логічно зіставлюваних слів невеликих (особливо, закритих) лексико-семантичних груп (терміни спорідненості, види транспорту, темпоральна, метеорологічна лексика, дієслова переміщення тощо) доцільним є використання компонентного аналізу опозитивного (бінарного) типу, а у вивченні синонімічних і абстрактних слів ефективнішим є компонентний аналіз, поєднаний з дистрибутивно-статистичним.

Методика компонентного аналізу передбачає не тільки розщеплення значень на складники, а й їх синтез [2].

Метод когнітивного мапування використовується для побудови когнітивної мапи-схеми.

Когнітивний підхід в тюркології.

У кінці 1950-х – на початку 1960-х років психологи, яких надихали успіхи у сфері створення комп'ютерів, почали інтенсивно досліджувати процеси переробки інформації людиною та пропонувати для їх пояснення моделі, побудовані на комп'ютерній метафорі. Так зародився інформаційний підхід.

Характерними рисами інформаційного підходу є моделювання пізнавальних процесів у термінах переробки та зберігання інформації по аналогії з комп'ютерними пристроями. Сильною стороною інформаційного підходу є точність та конкретність теоретичних описів, що наближає дослідження представників інформаційного підходу до ідеалу “точної” науки. Разом з тим, вимога точності моделювання часто змушує спрощувати моделі та відмовлятися від опису складних феноменів. Найбільш поширеним та класичним варіантом інформаційного підходу є символічний підхід, який розуміє когнітивну систему людини як оперування над дискретними елементами інформації – символами.

Когнітивний підхід зародився в області дослідження пізнавальних процесів, що призвело до утворення когнітивної психології. Однак він поступово проникнув і в інші сфери.

Кібрік А. О. вважає, що когнітивний підхід передбачає те, що мовна діяльність являє собою один із різновидів когнітивної діяльності людини, і мовні явища можна адекватно зрозуміти лише в контексті інших когнітивних процесів, таких як представлення знань, пам'ять, увага, свідомість. Когнітивний підхід в лінгвістиці відноситься до класу функціональних підходів у лінгвістиці. Тобто, він являє собою пояснювальний підхід і намагається не лише констатувати мовні явища, а й пояснити, чому вони реалізуються саме так, а не інакше.

Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Тамі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор, Ж. Фоконьє, Б. Рудзка-Остін, А. Ченкі та ін.

Внесок у розвиток когнітивної лінгвістики зробили такі мовознавці Дагестанського державного університету, як Абакаров І. М. (Когнітивний аспект при восприятії звуків) та Алахвердієва Л. Г. (Эмоциональный концепт “страх” и его объективация в художественном тексте).

Різноманітні аспекти категорії обумовленості в мовній картині світу неодноразово ставали предметом дослідження у чуваському мовознавстві (Л. Л. Бабалова, В. Б. Євтюхін А. П. Комаров, М. В. Ляпон, Р. М. Теремова та ін.).

У татарському мовознавстві безліч робіт присвячено лінгвокультурологічним дослідженням, які виявляють національну специфіку того чи іншого етносу (Р. Р. Замалетдинов, Е. М. Зиангірова, Е. Н. Гілязева, А. Ш. Василова, Л. Р. Гарипова, А. Г. Шай-

хулов, З. М. Раемгужина, Ф. С.Сафіулліна та ін.), але ще залишається немало невирішених питань у рамках даного напрямку.

Кримськотатарська мова давно привертає до себе увагу тюркологів (В. А. Радлов, А. Н. Самойлович, А. Е. Кримський, Е. В. Севортян, М. А. Баскаков та ін.). У 80-х роках ХХ ст. почали з'являтися роботи, присвячені окремим проблемам кримськотатарської мови (С. Р. Іздінова, А. М. Меметов, Е. С. Акмолаєв, А. Н. Гаркавець та ін.). Та існують лише окремі роботи, присвячені дослідженню окремих мовних проблем. Область когнітивної лінгвістики є досить новим та малодослідженим напрямком.

Професор Башкірського державного університету Т. А. Кільдібекова керує роботою по створенню трьохмовного (російсько-башкірсько-англійського) “функціонально-когнітивного словника”.

Важливе значення мають праці таких тюркологів-лінгвістів, як Н. К. Дмитрієв, Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, Дж. Г. Кієкбаєв, А. А. Юлдашев, К. М. Мусаєв, М. В. Зайнуллін, Н. Х. Ішбулатов, Э. Ф.Ішбердін, М. Х. Ахтямов, І. В. Кормушин, Берке Вардар, Ахмет Коджаман, Осман Фікрі Серткая та ін.

Одним із найбільших внесків у розвиток когнітивної лінгвістики у турецькому мовознавстві зробив турецький академік, мовознавець та письменник Озджан Башкан [15]. Він першим торкнувся теми, якою взагалі не цікавились тюркологи, і дав їй назву “*dil içi dünya gözü*” – мовна картина світу”. Його дослідження торкнулись багатьох аспектів турецької мови і чітко окреслюють турецьке бачення мовної картини світу. У його працях тюркологи знаходять нові погляди на мову взагалі та особливо на турецьку мову. Результати, яких він досяг у дослідженні сучасного лінгвістичного методу, та які він переніс у турецьке мовознавство, сформували фундамент в базових дослідженнях турецької мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Болдырев Н. Н. Функциональная категоризация английского глагола.* С.-Петербург – Тамбов, 1995.
2. *Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований.* Москва, 1976.
3. *Залевская А. А. Межъязыковые сопоставления в психолингвистике.* Калинин, 1979.

4. *Касевич В. Б.* О когнитивной лингвистике // **Общее языкознание и теория грамматики.** С.-Петербург, 1998.
5. *Кибрик А. А.* Современная лингвистика: откуда и куда? // **Вестник Московского университета.** Серия 9. Филология. 1995. № 5.
6. *Косериу Э.* Синхрония, диахрония и история // **Новое в лингвистике.** Москва, 1963.
7. *Кочерган М. П.* **Загальне мовознавство:** підручник, 3-тє видання. Київ, 2008.
8. *Кубрякова Е. С.* Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика // **Вопросы языкознания.** 1994. № 4.
9. *Кубрякова Е. С., Шахнарович А. М., Сахарный Л. В.* **Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи.** Москва, 1991.
10. *Кубрякова Е. С.* Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) // Известия РАН. Серия литературы и языка. 1999. Т. 58. № 6.
11. *Левицкий В. В., Стернин И. А.* **Экспериментальные методы в семасиологии.** Воронеж, 1989.
12. Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И. А. Стернина. Воронежский государственный университет, 2001.
13. *Сосюр Ф.* **Курс загальної лінгвістики.** Київ, 1998.
14. *Штерн І. Б.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. Київ, 1998.
15. *BAŞKAN Özcan,* Bildirişim İnsan Dili ve Ötesi, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 1988.
16. *Shepard R. N.* Georg Miller's Data and Development of Methods for Representing Cognitive Structures // **The Making of Cognitive Science: Essays in Honor of George Miller.** Cambridge, 1988.